

Een vitale samenleving

Aanzet voor een meerjarig programma voor het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

De verkiezingsuitslag van 2012 laat zien dat de christendemocratie niet meer als vanzelfsprekend kan rekenen op een brede maatschappelijke steun. In analyses naar aanleiding van de verkiezingsuitslag werd gewezen op het gebrek aan geloofwaardigheid en de diffuse boodschap van het CDA. Onderzoeksbureau Motivaction stelde vast dat de partij onvoldoende eigenaar is van bepaalde maatschappelijke thema's en vraagstukken.

De komende maand wil het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA zijn werkprogramma voor de komende jaren opstellen. Zowel in de zogenoemde herbronningjaren als in de jaren daarna heeft het WI met een politiek geaccordeerd programma een belangrijke rol gespeeld bij de standpuntbepaling van het CDA. Van belang daarbij is dat het WI met enige distantie dit programma kan afronden. Daardoor kan het gemakkelijker externe deskundigen betrekken bij het programma. Voor de partij en de fractie moet het werkprogramma van het WI een duidelijk toegevoegde waarde hebben en daartoe hebben een aantal overleggen plaatsgevonden.

In deze notitie wordt eerst een aantal maatschappelijke tendensen geduid. Vervolgens wordt bezien hoe het Wetenschappelijk Instituut daarmee om zou kunnen gaan. De gedachte gaat uit om deze focus te concentreren op een drietal relevante clusterthema's.

Motivatie: de samenleving als vrucht van samenwerking

De eenentwintigste eeuw wordt de eeuw van het burgerschap. Maar dat burgerschap moet wel worden heruitgevonden. Steeds meer Nederlanders vinden dat burgers meer eigen verantwoordelijkheid moeten nemen.¹ En ze handelen daar ook naar. Er is een hausse aan particuliere initiatieven te zien, buiten de overheid of het klassieke maatschappelijk middenveld om. Steeds mondigere en beter opgeleide burgers gaan zelf wel aan de knoppen zitten als iets niet bevalt. Of ze zoeken medestanders waarmee ze maatschappelijke problemen daadwerkelijk te lijf kunnen gaan.

De politiek verwacht burgers intussen nog steeds met burgerlijke individualisten, die veiligheid en zekerheid willen. In de klassieke traditie gaat burgerschap juist om het weerstaan van macht, om bevrijding. In die traditie werden burgers niet gereduceerd tot een instrument van beleid, maar werden ze beschouwd als een uniek, creatief en vrij persoon, die pas ten volle tot hun recht komen in relatie met anderen. De christendemocratie heeft altijd willen aansluiten bij deze opvatting van burgerschap. Ons denken gaat uit van mensen, die ieder als uniek persoon geschapen zijn, maar die elkaar tegelijkertijd ook nodig hebben tot steun en die begiftigd zijn met moreel besef en verantwoordelijkheid jegens anderen en de samenleving. De samenleving is dan ook niet de verzameling van mensen die toevallig samenwonen, maar een uiting van wederzijdse verantwoordelijkheid en onderlinge betrokkenheid. Een goed functionerende economie, gezonde overheidsfinanciën en adequate sociale voorzieningen zijn daarbij wezenlijk, maar ze zijn geen doel op zichzelf. Politiek is niet alleen een kwestie van beleid, van bijvoorbeeld zorgen dat het huishoudboekje op orde is. Het doel van christendemocratische politiek is altijd geweest om mensen in hun gezin, hun omgeving en samenwerkingsverbanden tot hun recht te laten komen, opdat zij in verantwoordelijkheid naar

¹ SCP (2012), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*, Den Haag.

vermogen een bijdrage leveren aan de samenleving, omzien naar elkaar en bouwen aan een veilige toekomst hier voor onze kinderen en ouders. Het relationele mensbeeld vormt kortom de basis voor het appel dat het CDA wil doen op burgers.

Tegelijkertijd geeft dit mensbeeld ook richting in wat het CDA wil oproepen en bevestigen bij mensen. Wie de *homo economicus* als mensbeeld hanteert, roept in mensen de calculator wakker. Wie als mensbeeld hanteert dat mensen graag in vrede en fatsoen met anderen willen samenleven, maakt dat ook in mensen wakker. Zoals Jan de Koning placht te zeggen: “Het CDA wil mensen een stapje verder laten springen dan zij van nature geneigd zijn te doen.” De toekomst van het CDA zal mede afhangen van de vraag of het erin slaagt een overtuigende waardeagenda te voeren, die soms ingaat tegen de heersende politieke cultuur. In de hele westerse cultuur is er een toenemende nadruk op maakbaarheid, technocratie en op schaalvergroting. De vanzelfsprekende economische groei van de afgelopen decennia lijkt voorbij. Dat betekent dat vragen naar het doel, het welzijn en de waardigheid van mensen alleen nog maar belangrijker worden.

Uitdagingen: nieuwe kansen voor vertrouwde waarden

Momenteel staan Europese uitdagingen als de eurocrisis en mondiale uitdagingen als de financiële crisis en klimaatcrisis centraal. De verwachte wereldwijde bevolkingsgroei en de verdere groei van opkomende economieën zullen grote economische, ecologische en geopolitieke gevolgen hebben. Voor Nederland en Europa komt daar nog eens het probleem van de rap dalende beroepsbevolking bij. De Europese Commissie heeft berekend dat de komende 50 jaar het aantal mensen dat de kost verdient in Europa zal dalen met 100 miljoen; in Duitsland zal de beroepsbevolking zelfs krimpen van circa 50 tot wellicht 30 miljoen. Anders gezegd: nu werken nog vier Europeanen op elke gepensioneerde, over een halve eeuw zullen dat er nog maar twee zijn.

De verzorgingsstaat zoals die nu is georganiseerd zal daardoor niet houdbaar blijven. Dat geldt zowel voor Nederland als in Europees verband. De strijd om goed functionerende werknemers zal mogelijk gepaard gaan met een meer dan gemiddelde loonsverhoging. Nederland en Europa zullen duurder worden, met economische effecten van dien. Verpleeghuizen, scholen en politiekorpsen zullen de strijd moeten aanbinden met bedrijven. Wachtlijsten in zorginstellingen en lesuitval in klaslokalen kunnen het gevolg zijn. Kortom er is een dwingende noodzaak voor een ingrijpende hervormingsagenda voor de verzorgingsstaat, de arbeidsmarkt en de zorg. Bij het doordenken van deze hervormingen dient de samenlevingsvisie van de christendemocratie krachtig door te klinken. De vitaliteit van de *civil society* en de toerusting van burgers moeten centraal staan. Dat impliceert ook een kleinere, maar vooral betere en slagvaardigere overheid die zich primair concentreert op haar kerntaken.

Maar hier is wel sprake van een sociaal dilemma: als – bijvoorbeeld om politieke redenen – er niet wordt hervormd, dan ontstaan in de toekomst grote problemen. Problemen die een voedingsbodem zullen zijn voor nog meer onvrede en ongenoegen. Maar de hervormingen waarmee die te vermijden zijn, zijn bepaald omstreden en voegen onzekerheid toe. De huidige crises zetten voor vele burgers vertrouwde zekerheden op de tocht: hun huis, hun baan of pensioen en de zorg, die ze nu of later nodig hebben. Voor het eerst geloven veel mensen niet meer dat hun kinderen het beter zullen hebben dan zichzelf. Door de crisis, schandalen en schaalvergroting verliezen ze het vertrouwen in instituties, bestuurders en politiek. Zij voelen zich onveilig en ontheemd door de verharding van de samenleving in de

vorm van hufterig of crimineel gedrag. Zij hechten aan traditionele waarden als rechtvaardigheid, spaarzaamheid en solidariteit, maar vragen zich ook af waarom zij daarvoor altijd de rekening krijgen.

Populistische partijen als SP, PVV en 50Plus slaan aan op deze onzekerheid. De opkomst van deze partijen kan worden verstaan als een reactie op de politiek van modernisering, rationalisering en globalisering. Hun motto lijkt niet voor niets ‘Houden wat je hebt’ te zijn, iets wat geldt voor zowel de arrangementen van de verzorgingsstaat als voor de culturele eigenheid van Nederland. Zorgen zijn er inderdaad genoeg, maar populistische politiek blijft over het algemeen steken in ‘nee’-zeggen. De vraag is of christendemocraten niet alleen kunnen laten zien dat zij deze zorgen delen, maar – vanuit hun bronnen en waardeoriëntatie – een hoopvol perspectief weten te ontwikkelen. En de vraag is of het CDA met vertrouwde waarden als menselijke waardigheid, verantwoordelijkheid, spaarzaamheid, zelfbeheersing en integriteit soms cultuurkritisch durft te zijn – tegen de uitwassen van commercialisering, tegen de hebzucht, tegen de ontmenselijking door overmatige bureaucratisering, tegen de neiging om politiek te reduceren tot maatregelen en tegen overvraging van de overheid.

Agenda: de vitale samenleving

Het CDA zal een aantrekkelijke agenda moeten voeren die een mix bevat van vertrouwde waarden en toekomstgerichtheid. Zo’n agenda zal een medicijn moeten zijn tegen cynisme en zal uitgedragen moeten worden door vertrouwenwekkende CDA-politici en -bestuurders – het Engelse motto *Practice what you preach* zal ook in Nederland steeds centraler komen te staan. Het besef dat er iets veranderd zal moeten worden aan de voorzieningen van de verzorgingsstaat is als zodanig wel degelijk aanwezig in de samenleving. Steeds meer mensen vinden dat ze zelf meer verantwoordelijkheid moeten nemen voor de samenleving.² De samenleving is vitaler dan sommige politici suggereren en denken. Het is – niet alleen om electorale redenen – noodzakelijk om focus aan te brengen in de themakeuze. De rode draad in het werk van het Wetenschappelijk Instituut is het concept ‘de vitale samenleving’. Daarbij verdient een drietal themaclusters nadere uitwerking.

Themaclusters:

1) Burgerschap, democratie en pluriformiteit

Op de eerste plaats staat de vraag centraal hoe mensen goed met elkaar omgaan. Daarbij verdient burgerschap, democratie en pluriformiteit nadere overdenking.

Democratie is samenleven met verschil. Maar wat als de democratie vooral nog een techniek is die één waarde aanprijst, namelijk zichzelf? Wat als de onderliggende waarden als vrijheid, gelijkheid en pluriformiteit naar de achtergrond verdwijnen? Wat als religieuze en culturele minderheden gedwongen worden zich te voegen naar een meerderheidsmoraal? Wat als de complexiteit van de politieke beslissing wordt gereduceerd tot een simpele tegenstelling tussen twee radicale uitersten? Wat als het compromis, zo noodzakelijk voor een overlegdemocratie, een besmette term wordt? Wat als de parlementaire democratie in de staat zozeer de boventoon gaat voeren dat het andere grondwettige instituties verdringt?

De zorg van politieke partijen richt zich momenteel eenzijdig op financiën, economie en Europa. Dat is begrijpelijk in het licht van de economische crisis, maar de staat van de

² Raad voor het openbaar bestuur (2012), *Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*, Den Haag.

democratie en de zorgvuldige institutionele verankering van de wijze waarop overheid en samenleving met elkaar omgaan, zijn minstens zo belangrijk. Democratie is altijd een onvoltooide democratie en in die zin zal er altijd nagedacht moeten worden over de (culturele) voorwaarden voor een democratie.

In de christendemocratische traditie is de staat altijd meer dan een verzameling wetten en juridische bepalingen geweest. De staatsgemeenschap of de politieke gemeenschap heeft ook een historische dimensie en er ligt een leerproces aan ten grondslag die tot het rechtsbewustzijn en de identiteit zijn gaan behoren. Daarnaast is er een cultureel aspect van de staat. Democratie kan niet zonder de vorming van cultureel burgerschap, waarbij de waarden van de rechtsstaat en noties als het respect voor en de waardigheid van ieder mens centraal staan. In een multiculturele, multi-etnische en multireligieuze samenleving blijft de vraag urgent in hoeverre de waarden van de democratische rechtsstaat breed – door de verschillende bevolkingsgroepen en/of subculturen – erkend, herkend en beleefd worden. Daarmee blijft ook de vraag urgent waar de grenzen van tolerantie liggen. Onder een meerderheid van de politieke partijen lijkt bijvoorbeeld een neiging te bestaan om noties als gelijkheid en emancipatie boven de godsdienstvrijheid te plaatsen.

Dit vraagstuk van democratische legitimiteit speelt nadrukkelijk niet alleen in Nederland, maar ook in Europa. Het is een groot constitutioneel vraagstuk hoe de Europese Unie vertrouwen, draagvlak en legitimatie van de Europese volkeren kan verkrijgen. Daarbij vraagt het subsidiariteitsbeginsel om een praktische heruitvinding. Doorgaans wordt subsidiariteit omschreven als het gebod om zaken te regelen op een maatschappelijk niveau dat zo dicht mogelijk bij de betrokkenen staat. Zaken die op wijkniveau spelen, moeten niet worden aangepakt op Europees niveau. Maar dat is een tamelijk institutionele benadering. Het gaat niet zozeer om de vraag hoe we instituties – als dragers van ethiek – uit alle macht overeind kunnen houden, maar veelmeer om de vraag hoe burgers grip kunnen houden op instituties en hoe instituties en een overheid beter kunnen aansluiten bij de goede wil en de goede initiatieven die in de samenleving aanwezig zijn. En hoe zorg je ervoor dat zeggenschap en betrokkenheid wordt georganiseerd.

In de christelijk-sociale visie komen mensen pas tot hun recht in relatie tot anderen. De samenleving is geen los zand, maar mensen maken deel uit van gemeenschappen, zoals hun gezin, hun school, hun werkkring en allerlei verenigingen. Dat zijn de leerscholen voor burgerschap: gelegenheden waar mensen geoefend worden in het nemen van verantwoordelijkheid voor elkaar en het algemeen belang. Belangrijke instituten voor het CDA zijn familie en het gezin. Die gelden in eerste instantie als oefenplaats voor waarden en normen. Ook het vormende karakter van onderwijs moet niet onderschat worden. In de afgelopen jaren is het onderwijs veelal verworden tot een prestatiefabriek, waarbij de *Bildung* op de achtergrond is geraakt. Cultureel burgerschap vraagt om opvoeding en vorming. Het is van groot belang om daar een nieuwe visie voor te ontwikkelen.

2) Civil society en de publieke zaak

Daaraan gerelateerd speelt op de tweede plaats hoe de organisaties goed met elkaar omgaan. Daarbij moeten we ons realiseren dat het krachtenveld tussen overheid, markt en samenleving is de laatste twee decennia ingrijpend veranderd is. Verschillende factoren spelen daarbij een rol. Met name in de jaren tachtig en negentig is de overheid teruggetreden in met name het onderwijs, nutsectoren en de volkshuisvesting. Maar in plaats van het geven van echte verantwoordelijkheden heeft zij haar grip versterkt door protocollen, uitvoeringstoetsen,

toezicht, prestatieafspraken en evaluaties. Het recente regeerakkoord gaat nog een stap verder door bijvoorbeeld corporaties weer onder gemeentelijke aansturing te plaatsen. In andere sectoren zoals de zorg en de publieke omroepen zien we – ook vanwege onvrede over het geleverde product- een verdere verstatelijking. In feite wordt de samenleving ingeklemd tussen een markt-staat dichotomie.

Een tweede factor is het ontstaan van de zogeheten netwerksamenleving. In de twintigste eeuw was hiërarchie de dominante structuur om de samenleving en publieke instituties vorm te geven. Dit ging gepaard met een nadruk op gezag en autoriteit en een toenemende behoefte aan professionalisering, dat zich eveneens uitte in een toename van protocollen, richtlijnen, schaalvergroting en efficiency denken.³ Dit hiërarchische denken is onder druk komen te staan, onder meer door de opkomst van de informatietechnologie en het toegenomen opleidingsniveau. De samenleving krijgt steeds meer een netwerkarakter, waarin mensen en organisaties zelfstandig en projectmatig samenwerken, op basis van gelijkwaardige, ‘horizontale’ relaties.⁴

Deze ontwikkelingen vragen om nieuwe invullingen van de verantwoordelijkheden voor de zaken van publiek belang. Ze hebben hun doorwerking in het publieke – en ook private – domein en ze hebben daarmee de relatie tussen overheid en samenleving verregaand veranderd. Denktanks als de WRR en het SCP adviseren de regering daarom om de rol van de overheid opnieuw te ijken, te stimuleren dat bedrijven hun maatschappelijke verantwoordelijkheid daadwerkelijk nemen en de betrokkenheid van de samenleving te vergroten.

Het CDA heeft zich bij het appel op de verantwoordelijke samenleving altijd met name gericht op, en soms zelfs sterk vereenzelvigd met, de instituties van het maatschappelijk middenveld. Maar de instituties van het middenveld zijn deels opgegaan in de markt en deels verstatelijkt. Dikwijls leiden deze ontwikkelingen tot een kramp om de traditionele maatschappelijke organisaties – of ze nu een christelijke identiteit hebben of niet – koste wat kost overeind te houden. Toch is dit niet nodig. Er is namelijk ook een belangrijke, positieve ontwikkeling te zien: in de samenleving is sprake van een bloei van allerlei goede, kleinschalige burgerinitiatieven. Die lopen uiteen van pogingen om een kleinschalige buurtzorg op te zetten tot straatacties rond zonnepanelen, van ZZP’ers die via internet een solidariteitsfonds oprichten tot bewoners die zelf een natuurgebied gaan beheren. Deze initiatieven getuigen van de kracht van de kleinschaligheid en verantwoordelijkheidszin.

Politiek en bestuur moeten een nieuwe houding gaan aannemen nu steeds meer initiatieven van mensen zelf komen die buiten de overheid of het traditionele middenveld om gaan. De politiek zou niet meer zozeer opgevat moeten worden als vormgever van de samenleving, maar veelmeer als verlengstuk van de maatschappij. In de politiek gaat het er dan vooral om ‘te onderkennen wat reeds beschikbaar is’. Mensen die in deze beweging niet mee kunnen komen, moeten worden toegerust om verantwoordelijkheid te dragen. Mensen moeten uitgenodigd worden in plaats van ‘afgestoten’.⁵

³ Zie ook G. Buijs (2011), *Gespreide verantwoordelijkheid: ruim baan voor bevoegdheid en kleinschaligheid*, in bundel *Waardevast* van het WI

⁴ Raad voor het openbaar bestuur (2010), *Vertrouwen op democratie*, Den Haag.

⁵ Zie ook Philip Blond (2009), *Red Tory: How left and right have broken Britain and how we can fix it*. Faber Limited: UK.

Voor het CDA geldt feitelijk hetzelfde. De partij moet een nieuw denken ontwikkelen nu steeds meer initiatieven van mensen zelf komen, buiten de overheid of het middenveld om. De hausse aan particuliere initiatieven is in zekere zin een vervolmaking van het christendemocratische gedachtegoed. Het doen van een appel in de eenentwintigste eeuw vereist een transitie van een ‘verticaal’, hiërarchisch denken naar een ‘horizontaal’ denken, een denken in termen van wederzijdse afhankelijkheid en partnerschappen, waarbij burgers elkaar verenigen rond een gemeenschappelijk doel om zo tot een wederzijds voordeel te komen. In de praktijk betekent dit dat er voorstellen gedaan moeten worden om ruim baan te maken voor maatschappelijk initiatief, uiteenlopend van partnerschappen tussen scholen en verzorgingstehuizen tot werklozen die geacht worden aan sociale dienstverlening te doen.

3) De overgang naar een solidaire en duurzame economie

De noodzakelijke overgang naar een solidaire en duurzame economie vormt in de christendemocratische gedachte als het ware een schakel tussen de morele agenda en de economische lange termijnagenda. Daarbij staat de vraag centraal hoe we goed geld gaan verdienen en dit vormt het derde thema.

De financieel-economische crisis vraagt om nieuwe vormen van lotsverbondenheid. Hoe kunnen we, tegen de achtergrond van de noodzakelijke hervormingen, aan solidariteit nog een zinvolle betekenis geven? Dat is de moeilijke vraag waar de overheid en politieke partijen nu voor staan. Solidariteit veronderstelt altijd wederkerigheid tussen mensen: je kunt moeilijk in je eentje solidair zijn. Maar de ontwikkelde verzorgingstaat heeft de zorg voor en betrokkenheid op elkaar onder druk gezet. We hebben ons tamelijk afhankelijk gemaakt van anonieme systemen, of het nu de markt betreft of de staat. Het karakter van de verzorgingstaat maakt het er niet gemakkelijk op om de sociale vraagstukken aan te pakken. In dat bestel komen namelijk twee kernwaarden in de knel: het ‘handelen met aanzien des persoons’ en de ‘ruimte voor samenwerking en eigen verantwoordelijkheid’. Maar veel van de noden van deze tijd vragen juist om een oplossing ‘met aanzien des persoons’, dus rekening houdend met de persoon en zijn omstandigheden. Dat maakt overheden minder geschikt om een antwoord te bieden op de problemen. Zij moeten steeds vaker terugvallen op onderlinge betrokkenheid en samenwerking en op non-gouvernementele organisaties. Het christendemocratische gedachtegoed bevat de ingrediënten voor allerlei kansrijke voorstellen voor niet-statelijke vormen van solidariteit. Eerdere hervormingen geven dit aan. Zo wordt het Nederlandse (curatieve) zorgstelsel in internationale vergelijkingen steevast als nummer één gerangschikt met name vanwege de innovatie en patiëntgeoriënteerdheid.⁶ Van belang is wel om de innovatie zodanig in te zetten dat dit de efficiency vergroot.⁷ Ook kan de familie meer benut worden om de gewenste solidariteit tussen generaties vorm te geven. Daarbij dient een nieuwe gezinspolitiek ontwikkeld te worden. Uit onderzoek blijkt dat de belemmeringen die stellen ondervinden bij het krijgen van kinderen in West-Europa zo groot kunnen zijn, dat zij daar noodgedwongen vanaf zien. In Nederland is daarbij ook de relatie met de woningmarkt van belang. De huidige maatregelen plaatsen vooral (jonge) gezinnen op achterstand, waardoor keuzen worden uitgesteld. Voor het CDA is het een uitdaging om een politiek te ontwikkelen, waarbij deze hindernissen weg zouden vallen.

⁶ Zie E.J. van Asselt, A.L. Bovenberg, R. Gradus en A. Klink (2011). *Health care reforms in an Ageing European Society: with a focus on the Netherlands*. CES Brussels.

⁷ Zie Booz Allen (2012). *Kwaliteit als medicijn: aanpak voor betere zorg en lagere kosten*. Amsterdam.

Lange tijd maakte het duurzaamheidsdenken met de economie van het nooit genoeg deel uit van een radicale kritiek op het ‘meer, meer, meer’. Inmiddels is duurzaamheid een vast onderdeel geworden van onze visie op de toekomst: het is een omvattende strategie van modernisering geworden, waarbij economische groei en vergroening prima samengaan. Economische groei als zodanig is niet verkeerd, maar wel als het streven naar ‘meer, meer, meer’ de discussie domineert. Meer heil is te verwachten van een economie waarin efficiënt gebruik van grondstoffen en hulpbronnen vooropstaat. Het bedrijfsleven en burgers beseffen dit steeds meer. Het is de taak van de politiek om creatief mee te bewegen met de vele goede initiatieven van onderop, die (volop) aanwezig zijn.

Een christendemocratische duurzaamheidspolitiek zal aan de ene kant onderscheiden moeten zijn van een te naïeve, utopische politiek zoals we die met name bij andere partijen aantreffen. Een duurzaamheidspolitiek dient een realistische politiek te zijn. Anderzijds moet een christendemocratische duurzaamheidspolitiek zich onderscheiden van het neoliberale denken, waarbij private belangen doorslaggevend zijn bij beleidsbeslissingen. Het begrip ‘rentmeesterschap’ dient in het huidige duurzaamheidsdebat te worden gekoppeld aan de notie ‘gespreide verantwoordelijkheid’. Mooie voorbeelden zijn het scheiden van afval door burgers zelf en energiecoöperaties.

Voor verduurzaming van onze economie was technologie lange tijd het knelpunt. Teveel wordt technologie benaderd vanuit een top-down in plaats van een bottom-up benadering. In de praktijk zien we dat bedrijven aan het verduurzamen zijn en oplossingen proberen te zoeken voor de vraagstukken in ons bestaan. Want zij beseffen dat daar ook kansen liggen, bijvoorbeeld op het terrein van voedselzekerheid, klimaat en water. Een groeiende wereldbevolking met een snel veranderend eetpatroon zal zorgen voor een grotere vraag naar goed voedsel. Ons watermanagement kan worden ingezet om landen bij te staan die bedreigd worden door droogte of juist overstromingen door het veranderende klimaat. Tevens kan onze klimaatvriendelijke manier van bouwen als voorbeeld dienen. Andere belangrijke doorbraaktechnieken met een grote potentie voor nieuwe producten zijn ICT, nano- en microtechnologie, fotonica en geavanceerde materieeltechnologieën.⁸ Aan al deze behoeften kunnen onze kennisinstituten een belangrijke bijdrage leveren. Om dit te stimuleren moet kennis en innovatie topprioriteit krijgen en moeten we durven investeren in de (kennis)infrastructuur en ons topsectorenbeleid.

Bestuur WI, 22 mei 2013

⁸ Zie F. van de Manshanden, *De staat van Nederland Innovatieland 2012*.